

ФА з кампанентам-уласным імем ці прыметнікам ад уласнага імя адзначаюцца даведнікамі народна-гутарковай мовы, але рэдка набываюць агульнавядомы характар і “прапісваюцца” ў слоўніках нарматыўных. Так, на Мсціслаўшчыне занатаваў Ф.Янкоўскі фразеалагізм *лёгенькі Петрачок* – паслухмяны і спрытны чалавек, які ахвотна дапамагае другім. Выраз *лёгенькі Петрачок*, але са значэннем ‘лёгкі на язык, на абяцанні чалавек’ сустракаецца і ў зборніку прыказак І.Насовіча [6, с. 213].

Адзначым яшчэ некалькі ўстойлівых адзінак са значэннем якаснай ацэнкі асобы, што даюцца ў працах Ф.Янкоўскага: *Магдаю залівацца* – весела і заразліва, раскаціста смяяцца (да вайны 1941–1945 гг. бытаваў на мінскай Старажоўцы); *Лупалаўскі Падаруй* (Лупалава – зарэчная частка Магілёва, дзе стагоддзямі жылі гарбары, Падаруй – прозвішча); *як бондарава карова* ‘зняважліва кажуць на валацугу, пахатніка, які любіць хадзіць без справы з хаты ў хату’ (Глуск). Як бачым, вузкамясцовы характар дыялектных ФА пры неабходнасці падкрэсліваецца адпаведным каментарыем.

Слоўнікі беларускай народнай фразеалогіі фіксуюць падобныя адзінкі, занатаваныя ў розных кутках Беларусі: *Іцкава галава* – вельмі разумны, кемлівы, хто хутка прыстасоўваецца да жыцця [4]; *бык Муравіцкага* – пра дужага, але неразумнага чалавека [1] і інш.

Літаратура

1. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мінск. Навука і тэхніка, 1989.
2. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М.: Просвещение, 1978.
3. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2-х т. Мінск, 1993.
4. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мінск, 1972.
5. Шавыркін М. Асоба і мова // Роднае слова. 2005. № 3.
6. Янкоўскі Ф.М. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. Мінск, 1968.

А.В Губкіна

СУФІКС *-ЕЦ (-АЦ, -ЭЦ)* ПРЫ ЎТВАРЭННІ НАЗВАЎ АСОБ ПАВОДЛЕ ДЗЕЙНАСЦІ Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Старажытны суфікс *-ець* уяўляе з сябе адпаведнік праславянскага суфікса *-ьць*, які з’яўляецца фанетычнай мадыфікацыяй фарманта **-ко* ў злучэнні з папярэднім *-ь-*, узнікшым на месцы *ї* з наяўным чаргаваннем зычных *к/ц* у суфіксальным элеменце [2, с. 55]. В.Б. Хацкевіч лічыць, што сучасны суфікс *-ец* аб’яднаў у сабе некалькі розных суфіксаў, таму словы з -

ец з'яўляюцца неаднароднымі як па ўтварэнню, так і па значэнню [5, с. 181]. У гісторыі беларускай мовы суфікс *-ец* актыўна выкарыстоўваўся пры ўтварэнні як асабовых, так і неасабовых назоўнікаў. На думку даследчыкаў, у праславянскай мове суфікс *-ьць* меў тры асноўныя функцыі: 1. выражэнне памяншальнасці, 2. паказчык полу, 3. адлюстраванне прыналежнасці. У старабеларускай мове суфікс *-ець*, далучаючыся да іменных асноў, часцей за ўсё выкарыстоўваўся для ўтварэння ўласных імён і прозвішчаў і назваў асоб паводле месца жыхарства [2, с. 55].

Суфікс *-ьць* таксама шырока выкарыстоўваўся ў праславянскай мове для ўтварэння назваў асоб паводле дзейнасці. Шэраг такіх старажытных утварэнняў ужываецца і ў сучаснай беларускай мове. Але, акрамя старых назоўнікаў на *-ец*, у беларускай мове можна сустрэць і такія, якія ўзніклі ў новы перыяд [2, с. 60]. Зараз суфікс *-ец* можа быць прадстаўлены варыянтамі *-ац*, *-эц* у літаратурнай мове і *-яц*, *-іц* у гаворках.

А.А. Дзяменцьеў лічыў, што суфікс *-ец* страціў сваю прадуктыўнасць пры ўтварэнні назваў асоб тыпу *борец*, *творец* яшчэ ў старажытнасці, і ў сучаснай рускай мове да старажытных утварэнняў на *-ец* не далучаюцца новыя [3, с. 136].

Пры дапамозе суфікса *-ец* утварылася 4 % назваў асоб паводле дзейнасці, змешчаных у слоўніках 20-х годоў XX ст. Самую шматлікую групу складаюць словы, якія захаваліся ў мове нашага часу без словаўтваральных змен. Амаль усе з іх пры гэтым зафіксаваны без змен у семантыцы і канатацыі. Гэта такія словы, як *баец*, *выдавец*, *ганец*, *дазорац*, *жнец*, *кравец*, *купец*, *курэц*, *лавец*, *летанісец*, *плывец*, *прадавец*, *прамысловец*, *спажывец*, *сявец*, *тварэц*, *шавец*, *яздзец*.

Словы *абаронец* і *нырэц* зведалі семантычныя змены. Слова *абаронец* у мове нашага часу змяніла лексічнае значэнне: у мове 20-х гадоў. яно мела значэнне 'той, хто абараняе, заступаецца', бо перакладалася ў слоўніках рускім *защитник*, у слоўніках жа нашага часу тлумачыцца як 'прыхільнік абаронніцтва', *абаронніцтва* – 'палітыка абароны буржуазнай дзяржавы і інтарэсаў нацыянальнай буржуазіі, якая праводзілася апартуністычнымі партыямі ў час першай сусветнай вайны пад лозунгам абароны бацькаўшчыны і азначала ў сапраўднасці здраду інтарэсам рабочага класа' (ТСБМ, т. 1, с. 36). Слова *нырэц* у слоўніках нашага часу фіксуецца ў больш шырокім значэнні, чым у 20-я гады: акрамя значэнняў 'вадаплаўная птушка сямейства качыных, якая здабывае сабе корм, ныраючы пад ваду' і 'той, хто ўмее ныраць, добра нырае', зараз маем яшчэ і 'скачок ў ваду з галавой' і 'прыём у боксе, калі баксёр хутка

прыгінаецца, каб ухіліцца ад бакавых ўдараў у галаву’ (ТСБМ, т. 3, с. 420; ТСБЛМ, с. 394).

Словы *вайсковец*, *зямец* і *службовец* зараз уваходзяць у так званы перыферычны пласт беларускай лексікі, бо ў слоўніках маюць абмежавальныя паметы: *вайсковец* і *службовец* памету “разм.” (размоўнае), *зямец* – “абл.” (абласное) (Мы ўсведамляем, што ў слоўніках 20-х гадоў памет як паказчыкаў канатацыі магло не быць з-за недасканаласці лексікаграфічнай працы, нягледзячы нават на тое, што ў РБС-28 ёсць паметы “ірон.” – іронічна, “ласк.” – ласкательнае слова, “preneбр.” – пренебрежительно, “устар.” – устарелое слово. Таму прынятае намі палажэнне пра адсутнасць канатацыйных кампанентаў у значэннях названых слоў з’яўляецца ў пэўнай ступені ўмоўным).

Невялікую групу складаюць асабовыя назвы на *-ец*, якія ў мове нашага часу змянілі словаўтваральны афікс. Тэндэнцыі страты суфіксам *-ец* сваёй прадуктыўнасці на карысць якога-небудзь пэўнага афікса не назіраюцца з-за невялікай колькасці прыкладаў (11), але трэба адзначыць, што ў слоўніках 20-х гадоў утварэнні на *-ец* нярэдка мелі варыянты на *-ца*, і ў мове нашага часу з гэтай дублетнай пары захаваліся апошнія: *выканавец* – *выканаўца*, *прадпрыемец* – *прадпрыемца*.

Некаторыя назоўнікі на *-ец* увогуле не фіксуюцца слоўнікамі беларускай мовы нашага часу: *вучмец* (настаўнік), *жыццяпісец* (аўтабіёграф), *пазнавец* (той, хто пазнае што-н.), *прыгожанысец* (каліграф), *скорапісец* (стэнограф), *уласнажыццяпісец* (аўтабіёграф), *часопісец* (журналіст).

Зараз у літаратурнай мове назвы асоб паводле дзейнасці пры дапамозе суфікса *-ец* утвараюцца пераважна ад асноў дзеясловаў, гэты тып лічыцца малапрадуктыўным [1, с. 234]. У беларускай народнай мове гэты тып словаўтварэння, па якім таксама адбываецца ўтварэнне назоўнікаў, што характарызуюць асоб паводле пэўнага занятку, лічыцца прадуктыўным [4, с. 39].

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск./ Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа; рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. Мінск: Навука і тэхніка, 1985. 431 с.
2. Вярхоў П.В. Назоўнікі на *-ец* у беларускай мове // Беларуская лінгвістыка. 1972. № 1. С. 55–62.
3. Дементьев А.А. Очерки по образованию имен существительных в русском языке (имена существительные с суффиксами -ок, -ка, -ко, -ец, -ца, -цо, -ица, -ице) // Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. и учит. ин-та им. А.А. Куйбышева. Вып. 27. Куйбышев: ОГИЗ, Куйбышевское изд-во, 1959. С. 5–182.

4. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афiксальныя назоўнікі. Мiнск: Навука i тэхніка, 1977. 320 с.

5. Хацкевіч В.Б. Суфiксальнае словаўтварэнне назоўнікаў, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу ў сучаснай беларускай мове // Даследаванні па беларускай i рускай мовах. Мiнск: Бел. дзярж. ун-т, 1958. С. 175–193.

А.В. Губкіна

ПЫТАННЕ АБ ПРЫЧЫНАХ І СПАСАБАХ СЕМАНТЫЧНЫХ ЗМЕН У ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Са станаўленнем параўнальна-гістарычнага мовазнаўства мова пачала разглядацца як жывая з’ява, што няспынна развіваецца і змяняецца. Гэта спрыяла вылучэнню двух аспектаў пры разглядзе асобных моўных з’яў і аналізе мовы ў цэлым: сінхранічнага і дыяхранічнага. У межах сінхранічнага аналізу стан мовы ўвогуле і значэнне моўнай адзінкі ў прыватнасці разглядаюцца ў пэўны гістарычны момант. Але каб аналіз быў усебаковым і глыбокім, нельга абысціся без дыяхранічнага разгляду мовы, у межах якога галоўную цікавасць уяўляюць часавыя змены, што адбываліся ў мове. У сувязі з гэтым адным з галоўных пытанняў семантычнага аналізу лексікі ў дыяхранічным аспекце “з’яўляецца пытанне аб прычынах семантычных змен” [4, с. 10].

З-за супярэчлівасці і зменлівасці характару мовы, абумоўленага зрухамі ў рэальнай рэчаіснасці і ў яе пазнанні, у свядомасці носьбітаў мовы, пытанне аб прычынах моўных змен застаецца складаным і вырашаецца неадназначна. Вылучэннем і класіфікацыяй прычын семантычных змен займаліся многія навукоўцы, напрыклад, У.У. Лявіцкі, І.А. Сцярнін, В.К. Харчанка, Д.М. Шмялёў і іншыя. У працы Д.М. Шмялёва “Очерки по семасиологии русского языка” адзначаюцца меркаванні некаторых навукоўцаў па гэтай праблеме [4, с. 12–19]. У прыватнасці, Д.М. Шмялёў адзначаў, што А.Мее ў артыкуле “Як словы змяняюць сэнс” вылучыў тры групы прычын: лінгвістычныя (напрыклад, набыццё словамі адмоўнага значэння ў выніку ўжывання іх у адмоўных сказах), гістарычныя (прадмет змяняецца, а слова застаецца нязменным, напрыклад, *яро*) і сацыяльныя (напрыклад, розныя значэнні слова *операцыя* для прадстаўнікоў розных прафесій). С.Ульман лічыў неабходным дадаць да памянёнай класіфікацыі псіхалагічныя прычыны (табу, эўфемізмы, сінестэзія). На думку К.Балдзінгера, трэба вылучыць